

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin
professor

Mən Sümər tarixinin, Sümər şəhər dövlətləri tarixinin bilicisi deyiləm, hətta Sümər dili haqqında təsəvvürüm belə yoxdur. Azərbaycanın «neolinqvistləri» iddia edirlər ki, sümərlər türkdilli qəbilələr olmuşlar, fikirlərini sübut etmək üçün akkad kitabələrindən Sümər hökmdarlarının təhrif edilmiş adlarını nümunə götürür və qondarma etimonlar quraşdırmaqla onların türk adı olduğunu iddia edirlər. Sümər dili aqlütinatif tipli olmuşdur, yəni türk habelə, monqol, munqus-mancur, finuqor, hətta Koreya dilləri kimi bu dildə də sözlər kökə sondan şəkildə bitişdirməklə dəyişdir. Sümər dilini yalnız aqlütinatif dil olduğunu görə türk dilləri ailəsinə daxil etmək, ən azı, sadələşmə olardı. Digər tərəfdən, bu, bir şübhə doğurmayan faktıdır ki, qədim türk dillərində saitlərin damaq ahəngi pozulmaz fonetik qanun olmuş və bu dildə saitlərin damaq ahəngi pozulmuş bir söz belə işlənməmişdir. Halbuki, Azərbaycan «neolinqvistlərinin» bizi inandırmaq üçün şahid çağırdıqları Sümər hökmdarları adlarının, demək olar ki, hamısında saitlərin damaq ahəngi pozulur; bunu yad dilin, yad orfoqrafiyanın, yabancı əlifbanın təsiri kimi də izah etmək mümkündür və edirlər də; lakin fakt faktlığında qalır: onu heç bir izahla dəyişmək olmaz. Bundan əlavə, Sümər tarixinin özü də qaranlıqdır, tarixi hadisələr illərlə deyil, əsrlərlə ölçülür, həm də çox zaman bir-birinə zidd fikirlər söylənir. Şahid kimi Yusif Yusifovun yazdığı «Qədim Şərq tarixi» kitabından bir-birinin ardınca gələn iki cümləni nəzərinizə çatdırıram: «...Şumerdə dövlət hökmdar hakimiyyəti şəklində artıq e.ə.IV minilliyin sonunda meydana gəlmişdi. Şumer şəhər dövlətləri e.ə.III minliyin birinci yarsında meydana gəlmişdilər». Əgər eyni bir müəllif eyni bir əsərin eyni bir səhifəsində bir-birinin ardınca gələn iki cümlədə bu qədər fərqli fikir söyləyirsə, onda müxtəlif müəlliflərin müxtəlif əsərlərinin müxtəlif səhifələrində yazdıqlarından nə gözləmək olar?!

Lakin mənəm məqsədim bu kiçik məqalədə türk dövlətçiliyi tarixini araşdırmaq deyildir. Belə bir məqsədim olsa idi, onda milli mənsubiyyəti mənə qaranlıq olan sümərlərdən deyil, milli mənsubiyyəti mənə bəlli olan hunlardan başlayardım. Məlumdur ki, hun qəbilələri ittifaqının nüvəsini, aparıcı qüvvəsini türkdilli qəbilələr təşkil etmişdir. Bu ad mənə məlumdur ki, Şilzi adlı Çin salnaməçisinin yazdığına görə, hun hökmdarı Yao e.ə.2357-ci ildə Txan (yəni - Xan) dövlətini, hun hökmdarı Şun isə e.ə.2355-ci ildə Yuy dövlətini yaratmışdır. Beləliklə, türk dövlətçiliyinin tarixini hökmdar Yaonun yaratdığı Xan dövlətindən başlasaq, onda bu dövlətçiliyin 4357 yaşı olur. Mən ilk türk dövləti deyəndə bu tarixi də nəzərdə tuturam, çünki bu dövlət (dövlətlər) tarixdə türk özəl adı ilə yox, hun imperiyası adı ilə məlumdur. Mən ilk

Qədim türk ərənləri

DÖVLƏTÇİLİK TARİXİ

İLK TÜRK DÖVLƏTİ

türk dövləti deyəndə qüdrətli Çin dövləti və onun müttəfiqləri ilə uzun sürən və qanlı müharibələrdən sonra 552-ci ildə müstəqillik qazanan və tarixə özəl üçün adı ilə daxil olan türk xaqanlığını nəzərdə tuturam.

Müstəqillik qazanana qədər türklər uzun mübarizə yolu keçmişdilər. 92-ci ildə birləşmiş siyənbi-Çin qoşunları və Şimali Monqolustan çölləri, bir məlumata görə monqoldilli, başqa məlumata görə, türkdilli siyənbi qəbiləsinin hakimiyyəti altına keçir. 500 yurddan ibarət bir neçə türk tayfası yaxşı torpaq - bol otu və suyu olan torpaq axtarmaq niyyətilə Altun (indiki Altay) dağlarına köç edir. Türklər həm öz ənənəvi otlaqlarından, həm də siyasi hakimiyyətdən məhrum olur, siyənbi dövlətinə tabe olurlar. 361-ci ildə siyənbi dövləti köçəri jujan qəbiləsi tərəfindən məğlub edilir və bu dəfə türklər jujan dövlətinin tərkibinə qatılırlar. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti jujanları monqoldilli, bir qisim türkdilli hesab edir, az bir qismi müttəxəssis isə onları müxtəlif dillərdə danışan qəbilələrin konqlemeratı sayır. Jujanların hansı dildə danışması bizim üçün o qədər də maraqlı deyildir. Fakt budur ki, siyənbi kimi, jujanlar da türklərə qulları kimi baxırlar; Altay dağlarının vadilərində yaşayan türklər jujanları silah və digər dəmir məmulatları ilə təmin edirdilər. V yüzilliyin ortalarında Altay dağları türklərə darısqallıq edirdi, çünki 92-ci ildə Altay dağlarına köç etmiş 500 türk yurdu o qədər artmışdı ki, V yüzilliyin əvvəllərində onlar Altay dağlarının vadilərində yaşaya bilmirdilər. Buna görə də onlar 439-cu ildə Altay dağlarının cənub yamaqları ilə Qobu səhrasının şimal sərhədlərinə köç edirlər. Həmin bu vaxtlar Mərkəzi və Şərqi Asiyada əhəmiyyətli siyasi-ictimai dəyişikliklər baş verirdi.

VI yüzilliyin əvvəllərində Çinin şimalında iki dövlət mövcud idi: Şərqi Vey imperatorluğu və Qərbi Vey imperatorluğu. Hər iki dövlətin başında köçəri tabğaç qəbilələrindən (bəzi qaynaqlar tabğaçların nə vaxtsa türkdilli olduğunu qeyd edirlər) çıxmış, lakin artıq tam çinləşmiş, hökmdarlar sülaləsi dururdu. İstər Qərbi, istərsə də Şərqi Vey sülalələri öz ana dillərini çoxdan itirənlər də Böyük Çöldə yaşayan köçəri qəbilələrlə həm siyasi, həm də mədəni əlaqələrini kəsməmişdilər və tez-tez bu qəbilələrdən öz siyasi və hərbi məqsədləri üçün istifadə edirdilər. 545-ci ildə Şərqi Vey imperatoru Qao Xuan xanı Anaxuan və Toqon hökmdarı Kualü ilə ittifaq bağlayıb Qərbi Vey imperiyasına hücum edir. Müharibə nəticəsiz bitsə də Qərbi Vey imperatoru Vin-di türkdilli Aşina qəbiləsinin başçısı Bumın xanın yanına səfirlik (elçilik) göndərərək itifaq yaratmağı təklif edir. Həmin bu il - 545-ci il türklərin tarixində dönüş ili, onların dünya siyasəti səhnəsinə çıxışı ilidir.

Altay dağları ilə Balxaş gölü arasında köç edən və tərkibinə uyğur qəbilələri də daxil olan türkdilli telə qəbilələri 546-cı ildə Jujan imperiyasına qarşı qiyam Altay dağlarının cənub ötkələri ilə Xalxaya (Monqolustan) doğru hərəkət edir. Üsyançılar başıpozuq kütlə halında - qaraçı taboru kimi arvad-uşaqla, mal-qara ilə, arabalarla Altay dağlarının ötkələrinə çatdıqda hərbin bütün tələblərinə uyğun silahlanmış türklər onların qarşısına çıxır. Türklərdən heç bir pislik görməyən telə qəbilələri heç bir müqavimət göstərmədən

döyüşsüz türklərə tabe olurlar. İki qüdrətli qəbilə ittifaqının birləşməsi nəticəsində daha qüdrətli bir hərbi qurum yaranır. Həm türk, həm də telə qəbilələri jujanlardan asılı idilər, onlara nifrət edirdilər və jujan əsarətindən qurtulmağa can atırdılar. Türklərlə jujanlar arasında müharibə labüd idi. Yalnız kiçik bir bəhanə lazım idi. Tezliklə belə bir bəhanə tapılır: bumın xan jujan xaqanı Anaxuanın qızına elçi göndərir. Anaxuan elçilərə təhqirli cavab verir. Onda Bumın xan Qərbi Vey imperatoru Vin-dinin qızı Çan ilə evlənib 551-ci ildə jujanlara müharibə elan edir. Müharibə 552-ci ildə türklərin tam və parlaq qələbəsi ilə bitir. Bumın xan türk xaqanlığının yaradılmasını elan edir, xaqan taxtına çıxır və ilk xaqan adını qəbul edir.

Qısa bir müddətdə - 552-ci ildə 555-ci il arasında türklər Şərqdə Sarı dənizdən Qərbdə Qara dənizədək, Şimalda Baykal gölünün (türklər ona Şimal dənizi deyirdilər) sahillərindən Cənubda Çin səddi və Tibetin ötkələrində böyük bir ərazini birləşdirən qüdrətli, dünya əhəmiyyətli, öz dövrünün ən özəmətli dövlətləri olan Çin, Sasani İrani və Bizans dövlətləri ilə «sən» deyərək danışan bir dövlət - türk xaqanlığını yaratdılar. Bu dövlət haqqında ilk türk tarixçisi Yollığ Tigin yazır: «Üstdə mavi göy, altıda qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış, İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, tərtib etmiş. Dörd tərəf tamam yağdı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdən xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizini çökürmüş. Şərqə Kadirkon ormanına kimi, Qərbdə Dəmir qapıya kimi yerləşdirmiş... Müdrik xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları da müdrik imiş, cəsur imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Bəzən elmi ədəbiyyatda Birinci türk xaqanlığı adlanan bu dövlət 80 il yaşamış, əvvəlcə Şərqi və Qərbi türk xaqanlıqlarına parçalanmış, sonra 630-cu ildə Çin dövləti tərəfindən işğal edilmişdir. Çin imperiyasında bir tərəfdən türkləri çinləşdirmək siyasəti yeridilmiş, digər tərəfdən türk gənclərindən başqa ölkələri işğal etmək, Çinin daxilindəki qiyamları yatırmaq üçün əsgər kimi istifadə edilmişdir. Türklər 50 il Çin əsarətində inləmiş, dəfələrlə Çinə qarşı qiyam qaldırmış və bu qiyamlar qan dəryasında boğulmuşdur. Türk tarixçisi Yollığ Tigin yazır: «...biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün Çin xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə salışdırdığı üçün, bəyləri, xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı dövlətini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş, Çin xalqına bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniş oldu. Çindəki türk bəyləri adını ataraq Çin adını götürüb Çin xalqına tabe olmuş, əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqə - gün doğana Böklü xaqanına kimi qoşun çəkmiş, Qərbdə - Dəmir qapıya kimi qoşun çəkmiş, Çin xaqanı üçün elini, qanununu almış. Bütün qara türk elə demiş:

- Elli xalq idim, elim indi hanı? Kimə el qazanıram? - deyirmiş. Xaqanlı xalq idim, xaqanı hanı? Hansı xaqana iş-güc

verirəm? - deyirmiş. Elə deyib Çin xaqanına yağdı olmuş».

679-cu ildə tibetlilər 180 min nəfərlik Çin korpusunu darmadağın edir. bu, türklərin yeni üsyanı üçün siqnal oldu. Türk qəbilələrinin böyük əksəriyyətinin üsyanda iştirakı onun kortəbii qiyam yox, yaxşı təşkil edilmiş üsyan olduğunu sübut edir. 680-ci ildə üsyançılar məğlub olurlar, lakin darmadağın edilmirlər; üsyançıların bir qrupu öz rəhbərlərinin başını kəsib onunla (başla) birlikdə çinlilərə tabe olur, kiçik bir dəstə isə Xuanxe (Sarı) çayından şimala keçir, özünə yeni rəhbər seçir və üsyanı davam etdirir. 681-ci ildə üsyançılar yenidən məğlub olurlar və onların rəhbərləri Çin paytaxtında edam edilir. Bu dəfə məğlubiyətdən sonra, Çin mənəblərinin yazdığına görə, kiçik bir dəstə 630-cu ildə çinlilər tərəfindən məğlub edilmiş Kat İl xaqan Tuğbırın uzaq qohumu Kutluğ xanın başçılığı ilə Qara-Quma (Monqolustandadır) çökür. Türk tarixçisi Yollığ Tigin 17 döyüşünün sağ qaldığını yazır: «Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış». Bu 17 nəfər yeni üsyançı türk ordusunun əsasını təşkil edir. Kutluğ xan qısa müddətdə, 681-ci ilin sonundan 682-ci ilin payızınadək üsyançı türk ordusu yaradır, təlim verir və onu döyüşkən bir orduya çevirir. Yollığ Tigin yazır: «Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış. Sərhəddən kənarda yüyürür, - deyər xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşib yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş. Şərqə, Qərbdə qoşun toplamış, yüksəlmiş, hamısı yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub elsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı kəniş olmuş, qul olmuş xalqı türk qanununu pozmuş, xalqı əcdadlarının qanununa təşkil etmiş, öyrətməmiş, Kutluğ xan İltəriş xaqan adı qəbul edib türk xaqanlığını (türk dövlətini) yenidən bərpa edir və 682-ci ildən Çinə qarşı azadlıq uğrunda müharibəyə başlayır. Müharibə 5 il davam edir. 682-687-ci illərdəki döyüşlərdə çinlilər böyük itkilər verir. Nəhayət, Çin salnaməçisi böyük sevinclə xəbər verir ki, 687-ci ildə türklər Böyük Çölə çəkildilər. 689-cu ildə Çin türk dövlətinin - türk xaqanlığının müstəqilliyini rəsmi şəkildə tanıyır. Beləliklə, Mərkəzi Asiyada qüdrətli türk xaqanlığı bərpa edilir. Türklər öz əvvəlki qüdrətlərini yenidən, həm də qısa bir müddətdə bərpa edirlər. Türk xaqanlığı hətta Çin imperiyasından daha qüdrətli bir dövlətə çevrilir və Asiyada hegemon hərbi-siyasi qüvvə olur. Regionda heç bir hadisə türk dövlətinin nüfuzu nəzərə alınmadan həll edilmir. Çin dövləti hər il hədiyyə adı ilə türk xaqanlığına xərac verir. İltəriş xaqandan sonra onun türk taxtına oturmuş kiçik qardaşı Kapağan xaqan Çin imperatorlarını «cənubdakı uşaqlar» adlandırır...

2002-ci ildə tarix səhnəsinə özəl türk dövləti adı ilə çıxmış türk xaqanlığının 1450 yaşı tamam olur. Eyni zamanda türk dövlətçiliyi tarixinin 4360 yaşı olur. Özəl türk dövlətinin 1450 illiyinin beynəlxalq miqyasda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı xətti ilə təntənəli şəkildə qeyd etmək türk xaqanlığının sələfləri olan müstəqil türk dövlətlərinin şərəfli borcudur. Belə bir təşəbbüsü Azərbaycan Respublikası irəli sürərsə, bu, azərbaycanlıların başını uca edərdir.